

Małgorzata Chorowska*

orcid.org/0000-0002-5073-4382

Aleksandra Pankiewicz**

orcid.org/0000-0002-1831-6367

Eryk Wodejko***

Architektura murowana versus architektura drewnianoziemna. Badanie wspólnych relacji na przykładzie zamku i grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w XII–XIII wieku

Masonry Architecture versus Wooden and Earthen Architecture: Examination of Mutual Relations on the Example of the Castle and Gord on Ostrów Tumski in Wrocław in the Twelfth and Thirteenth Centuries

Słowa kluczowe: zamki, grody, architektura murowana, wały, Dolny Śląsk, Wrocław

Keywords: castles, gords, masonry architecture, ramparts, Lower Silesia, Wrocław

Wprowadzenie

Okres pomiędzy połową XII a schyłkiem XIII wieku był z pewnością przełomowy w rozwoju głównych ośrodków grodowych na ziemiach polskich. W tym czasie nastąpiły upadek dawnego porządku opartego na prawie książęcym i przejście do nowego modelu polityczno-gospodarczego. Zbiegło się to z pojawianiem się, a potem upowszechnianiem różnych form architektury murowanej. Zjawiska te niosły daleko idące przemiany krajobrazu grodów w schyłkowym okresie ich istnienia. Następowala stopniowa rezygnacja z tradycyjnych form konstrukcji obronnych, jakimi były wały drewniano-ziemne, przy czym nie od razu i nie wszędzie były one zastępowane przez mury obwodowe. Jak jednak wyglądał ten proces i jak szybko przebiegał? Gdzie należy rekonstruować linie dawnych wałów, jeżeli w badaniach archeologicznych natrafiamy na konstrukcje z różnych czasów ich budów i nieustannych napraw, a w badaniach architektonicznych

Introduction

The period between the middle of twelfth and the end of thirteenth century was assuredly disruptive in the development of the major fortified settlement centers in the Polish lands. It was the time of the collapse of the old order based on ducal law and the transition to a new political and economic model. This coincided with the appearance and later spread of various forms of brick architecture. These phenomena brought far-reaching changes to the landscape of fortified settlements in the declining period of their existence. Gradually, the traditional forms of defensive constructions, such as wooden and earthen ramparts, were abandoned, but not at once and not everywhere they replaced by circumferential walls. But what did this process look like and how quickly did it proceed? Where should the lines of ancient ramparts be reconstructed, if in archaeological research we come across structures from different

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

** dr, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego

*** mgr, specjalista, firma „AWALON” Eryk Wodejko

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology

** Ph.D. Archaeology Institute, Wrocław University

*** M.A., specialist, „AWALON” Eryk Wodejko

Cytowanie / Citation: Chorowska M., Pankiewicz A., Wodejko E. Masonry Architecture versus Wooden and Earthen Architecture: Examination of Mutual Relations on the Example of the Castle and Gord on Ostrów Tumski in Wrocław in the Twelfth and Thirteenth Centuries. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2021, 68:16–29

Otrzymano / Received: 2.03.2021 • Zaakceptowano / Accepted: 15.09.2021

doi: 10.48234/WK68TUMSKI

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

na mury wznoszone na ich rozsypiskach? Jak wyglądały ceglano-drewniano-ziemne zamki, gdy nowoczesna architektura zastępowała dawne rozwiązana, oraz jak mocno była ona nadal powiązana z wałami?

Na te pytania przez lata starano się odpowiedzieć. Znakomita większość archeologów zajmujących się wrocławskim Ostrowem Tumskim prezentowała własne wizje rozwoju urządzeń obronnych grodu¹, natomiast historycy architektury skupiali się na zabudowaniach sakralnych i rezydencjonalnych². Nieliczni zwracali uwagę na oba te aspekty³, przy czym właściwie nigdy dokładnie nie przestudiowano relacji pomiędzy rozmieszczeniem architektury drewniano-ziemnej i murowanej. Problem ten nie był też podejmowany dla innych ważnych ośrodków z obszaru Europy Środkowej⁴, również przez badaczy młodszej architektury murowanej lub drewnianej, którzy koncentrowali się na technikach budowlanych i formach właściwych dla danego materiału⁵.

Celem artykułu jest wykazanie związku pomiędzy rozplanowaniem umocnień wałów drewnianych grodu i późniejszych budowli fundowanych przez księcia i Kościół. Przeanalizowane zostaną przykłady wzniesienia obiektów architektury murowanej bezpośrednio na wałach i w ich najbliższym sąsiedztwie. Na tej podstawie spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, czy obecność umocnień drewnianych stanowiła utrudnienie, czy ułatwienie dla późniejszych budowniczych i jakie mogły być przyczyny wykorzystywania dawnych wałów. Wzięte pod uwagę zostaną zarówno dawne rekonstrukcje, jak i najnowsze dane na temat datowania murów i fortyfikacji drewniano-ziemnych oraz szczegółów dotyczących ówczesnych warsztatów budowlanych⁶. W studiach nieprzypadkowo wybrano ośrodek wrocławski, gdyż jest on w pewnym stopniu modelowy dla ukazania tych przemian. Zarówno w XII, jak i XIII wieku był to jeden z głównych centrów władzy książęcej na ziemiach polskich, gdzie ogniskowały się ważne wydarzenia polityczne i były realizowane nowoczesne formy architektoniczne. Istotne było też specyficzne, niżowe położenie Wrocławia – dla zamków górskich i podgórskich wzniesienie obwarowań drewniano-ziemnych praktykowane było właściwie do schyłku średniowiecza, natomiast na nizinach ze względu na zaplecze surowcowe szybciej rezygnowano z rozwiązań tego typu.

Gród wrocławski w XII wieku

Wiek XII był specyficzny dla ewolucji wrocławskiego grodu. Za rządów Bolesława Krzywoustego Wrocław był wymieniany jako jeden z najważniejszych grodów w państwie Piastów – *sedes regni principales*. Po ustaleniu podziału dzielnicowego Śląsk wraz z Wrocławiem wszedł w obręb dzielnicy senioralnej, ale po buncie juniorów i przymusowej emigracji Władysława Wygnanica pozostawał przez jakiś czas na uboczu głównych wydarzeń politycznych.

Sytuacja ta wyraźnie rzutowała na stan obwarowań. W XII wieku gród na Ostrowie Tumskim, podobnie jak stulecie wcześniej, był dwuczłonowym założeniem

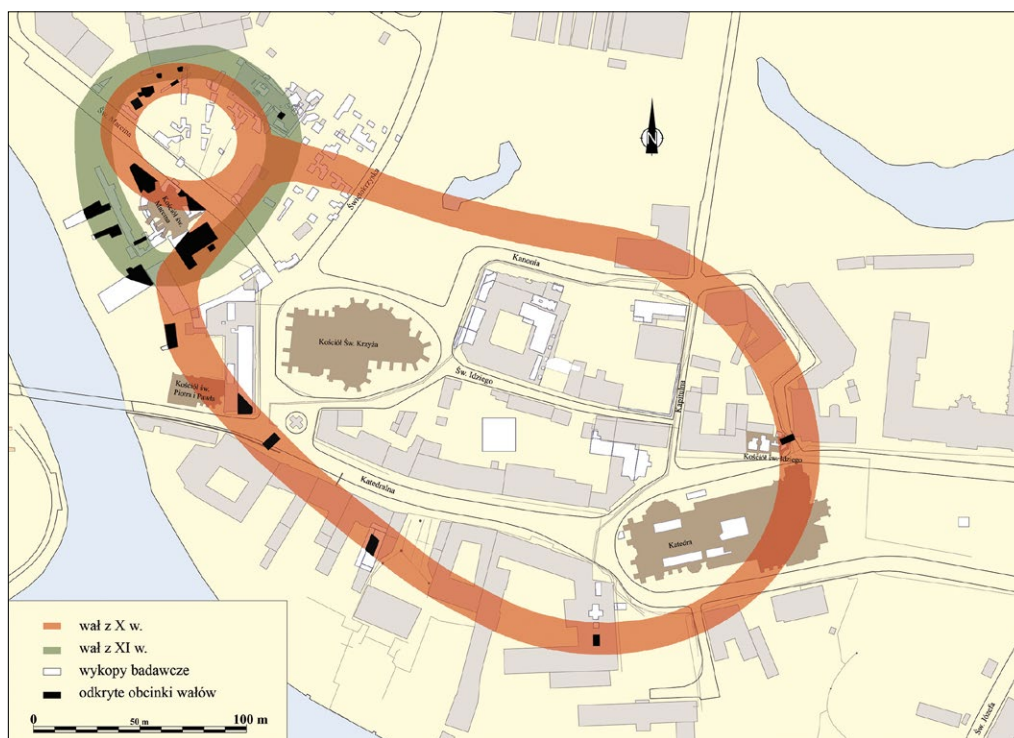
times of their construction and constant repairs, and in architectural research, we come across walls erected on their remains? What did brick, wood and earth castles look like when modern architecture replaced the old solutions, and how appreciably was it still connected with the ramparts?

Over the years, efforts have been made to answer these questions. The majority of archaeologists dealing with Ostrów Tumski presented their own vision of the development of the defensive facilities of the fortified settlement.¹ Historians of architecture focused on religious and residential buildings.² Only a few have paid attention to both aspects,³ and the relationship between the distribution of wooden and earthen architecture and brickwork has never been thoroughly studied. This problem was also not taken up by other important centers of Central Europe,⁴ also by researchers of younger masonry or wooden architecture, who concentrated on building techniques and forms characteristic for a given material.⁵

The aim of this paper is to show the connection between the layout of the fortifications of the wooden fortified settlement ramparts and later buildings founded by the various dukes and the Church. We will analyze examples of masonry architecture erected directly on the ramparts and in their closest vicinity. On this basis, we will try to answer the question whether the presence of wooden fortifications was a hindrance or facilitation for later builders and what might have been the reasons for using the old ramparts. We will take into account both old reconstructions and the latest data on the dating of walls and wooden-earth fortifications, as well as details of the construction workshops of the time.⁶ It is not a coincidence that the Wrocław site was chosen for the study, as it is to some extent a model for showing these transformations. Both in the twelfth and thirteenth centuries, it was one of the main centers of ducal power in the Polish lands, where important political events were concentrated and modern architectural forms were built. The specific low-lying location of Wrocław was also important—in the case of mountain and foothill castles, the erection of wooden and earthen ramparts was practiced practically until the end of the Middle Ages, while in the lowlands this type of solution was abandoned sooner due to the availability of raw materials.

Wrocław gord in the twelfth century

The twelfth century was specific for the evolution of Wrocław gord. During the reign of Bolesław Wrymouth, Wrocław was mentioned as one of the most important fortified settlements in the state of the Piasts—*sedes regni principales*. After the division into districts was established, Silesia together with Wrocław became part of the senior district, but after the junior rebellion and forced emigration of Władysław the Exile it remained on the sidelines of the main political events for some time.

Ryc. 1. Wrocław, Ostrów Tumski, obszar dawnego grodu z rekonstrukcją umocnień obronnych i zaznaczonymi wykopami badawczymi; oprac. K. Chrzan, A. Pankiewicz 2021.

Fig. 1. Wrocław, Ostrów Tumski, area of the gord with reconstructed fortifications and marked research trenches; by K. Chrzan, A. Pankiewicz 2021.

o powierzchni około 6 ha, z mniejszą częścią od strony zachodniej i znacznie rozleglejszą od wschodniej⁷. Badacze próbowali określić funkcje owych partii grodu od momentu ich wzniesienia i wydzielenia u schyłku X stulecia, przypisując im odpowiednio role: siedziby książęcej w przypadku mniejszej, lecz ważniejszej grodowej części zachodniej i mieszkalno-gospodarczej, a w późniejszych czasach głównie kościelnej, w przypadku grodu/podgrodzia, o znacznie większej powierzchni.

Budowle drewniano-ziemne i murowane w obrębie grodu mniejszego

Domniemany podział funkcjonalny grodu wrocławskiego zaznaczył się jednak wyraźniej właśnie w XII stuleciu, kiedy w części zachodniej powstała murowana siedziba książęca. Jej fundacja wiązana jest zazwyczaj z osobą Bolesława Wysokiego, który w roku 1163 odzyskał ojcowiznę i powrócił na Śląsk. Za czasów panowania tego władcy miała zostać wzniesiona rozległa 18-boczna budowla, której pierwotnie przypisywano funkcję kaplicy⁸. Obecnie sądzi się, że raczej była to wieża mieszkalna⁹. Czas jej powstania określono na podstawie cech budowli i stratygrafii zabudowy murowanej w tym rejonie¹⁰. W ostatnich latach ustalenia te zostały zweryfikowane datowaniami radiowęglowymi. Z trzech prób zapraw z 18-boku uzyskano daty 1166–1186 z prawdopodobieństwem 68% i 1117–1212 z prawdopodobieństwem 95%¹¹. Koncepcję przypisania tej fazy zagospodarowania wrocławskiego Ostrowa Tumskiego Bolesławowi Wyso-

This situation clearly affected the condition of the fortifications. In the twelfth century, the gord on Ostrów Tumski, nearly a century earlier, was a two-part layout of about 6 ha, with a smaller part on the western side and a much larger one on the eastern side.⁷ Researchers have tried to determine the functions of these parts of the gord from the moment they were erected and separated at the end of the tenth century, assigning them respectively the roles of the ducal seat in the case of the smaller but more important western part of the fortified settlement; and residential and economic, and in later times mainly ecclesiastical, in the case of the larger part of the gord/suburbium.

Wooden-earthen and brick buildings within the smaller part of the gord

The supposed functional division of the Wrocław gord, however, became clearer in the twelfth century, when a brick ducal seat was built in the western part. Its foundation is usually associated with Bolesław the Tall, who in 1163 regained his inheritance and returned to Silesia. During the reign of this ruler, a large eighteen-sided building was erected, which was originally attributed with the function of a chapel.⁸ It is currently thought that it was instead a residential tower.⁹ The time of its construction was determined by the features of the building and the stratigraphy of masonry buildings in the area.¹⁰ In recent years these findings have been verified by radiocarbon dating. Three mortar samples

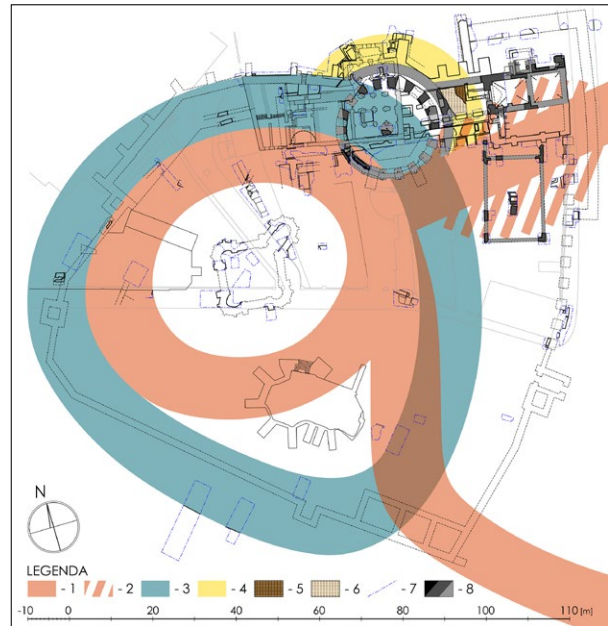
Ryc. 2. Wrocław, Ostrów Tumski, widok wału zniszczonego przez pierwszą fazę budowy zamku, rok 2011; fot. E. Wodejko.

Fig. 2. Wrocław, Ostrów Tumski, view of the rampart destroyed by the first phase of the castle, 2011; photo by E. Wodejko.

kiemu poparto szeroko zakrojonymi studiami porównawczymi, dotyczącymi cech technologicznych warsztatów wznoszących zabudowania zamku wrocławskiego i pierwszej fazy cysterskiego Lubiąża, którego fundatorem także miałby być książę¹².

Wzniesienie monumentalnej budowli w obrębie małego grodu zachodniego wymagało przede wszystkim wydzielenia miejsca na tę inwestycję. Być może dlatego wieżę ulokowano częściowo na linii przebiegu dawnego wału¹³. Nie dysponujemy niestety danymi, czy umocnienia przesunięto w związku z planowaną budową, ale należy się liczyć z taką możliwością. Na ślady renowacji wału, datowane na w przybliżeniu połowę XII wieku, natrafiono na pobliskiej działce przy ul. św. Marcina 10¹⁴. Wieżę natomiast oparto zapewne na dawnych fortyfikacjach z X lub XI stulecia, których zasięg był mniejszy niż późniejszych z XI–XII wieku. Nie ma natomiast wątpliwości, że pozostałe odcinki umocnień drewniano-ziemnych okalających gród, mniejszy w tym czasie, ciągle były w użyciu.

Dalsze ingerencje w przebieg wałów wiązały się z przebudową zamku romańskiego. Zapewne jeszcze w XII wieku 18-boczna budowla popadła w ruinę. Być może było to związane z konfliktem między Mieszkiem Płatonogim a Bolesławem Wysokim, co zmusiło tego ostatniego do czasowego opuszczenia Śląska w latach 1177–1179¹⁵. Nie można też wykluczyć bardziej prozaicznej przyczyny, że wieżę strawił pożar, o czym mogłyby świadczyć przepalone jej elementy odkryte na wtórnym złożu. Renowacja zamku przypadła na czwartą ćwierć XII wieku, czasy ponownych rządów Bolesława Wysokiego. Uszkodzony 18-bok otoczono wówczas od wschodu i niewykluczone, że także od północy płaszczowym murem obwodowym, poszerzając zarys odbudowanej wieży. Całe założenie ściśle korespondoowało z uzupełnioną wówczas linią wałów, co potwierdza przebieg tego ich odcinka, poprowadzonego ściśle wzdłuż nowej konstrukcji murowanej. Można zatem przypuszczać, że wały drewniano-ziemne dostosowano w tym przypadku do kształtu zamku¹⁶. Prawdopodobnie na dalszym odcinku łączyły się one z dawną li-

Ryc. 3. Wrocław, Ostrów Tumski, zabudowa zamkowa około roku 1200 na tle umocnień drewniano-ziemnych; oprac. M. Chorowska, A. Pankiewicz 2021, rys. M. Caban. Legenda: 1 – wał z X w., 2 – rozsypanisko wału z X w., 3 – wał z XI w., 4 – wał z 4. ćwierci XII w., 5 – płaszcz wału z 4. ćwierci XII w., 6 – miąższ wału z 4. ćwierci XII w., 7 – granica wykopu archeologicznego, 8 – reliktury murów z 4. ćwierci XII–początku XIII w.

Fig. 3 Wrocław, Ostrów Tumski, castle buildings around 1200 against a background of wooden and earth fortifications; eds. M. Chorowska, A. Pankiewicz, 2021, drawing by M. Caban. Legend: 1 – tenth century rampart, 2 – tenth century scatter of the rampart, 3 – eleventh century rampart, 4 – fourth quarter of twelfth century rampart, 5 – fourth quarter of twelfth century rampart shell, 6 – fourth quarter of twelfth century rampart core, 7 – border of archaeological excavation, 8 – relics of walls from fourth quarter of twelfth – beginning of thirteenth century.

from the octadecagon yielded dates of 1166–1186, with 68% probability, and 1117–1212, with 95% probability.¹¹ The concept of attributing this phase of the development of Ostrów Tumski to Bolesław the Tall was supported by extensive comparative studies, concerning the technological features of the workshops which built the buildings of the Wrocław castle and the first phase of Cistercian Lubiąż, which was also supposed to have been founded by the duke.¹²

Erecting a monumental building within a small western part of the gord first required choosing a site for the project. Perhaps this is why the tower was partly located on the line of the old rampart.¹³ Unfortunately, we do not have any data on whether the fortification was moved in connection with the planned construction, but it is possible. Traces of a renovation of the rampart, dated to approximately the middle of the twelfth century, were found on a nearby plot of land at 10 Św. Marcina Street.¹⁴ The tower, on the other hand, was probably based on old fortifications from the tenth or eleventh century, which were smaller in extent than the later ones from the eleventh and twelfth centuries. However, there is no doubt that the remaining sections of the wooden-earthen fortifications surrounding the smaller part of the gord at the time, were still in use.

Ryc. 4. Wrocław, Ostrów Tumski, widok wału okalającego wieżę, rok 2014; fot. E. Wodejko.

Fig. 4. Wrocław, Ostrów Tumski, view of the rampart surrounding the tower, 2014; photo by E. Wodejko.

nią umocnień mniejszego grodu. Linia ta ma zapewne jeszcze metrykę X-wieczną, o czym świadczy kilka dat dendrochronologicznych pozyskanych ze stropu (!) wału (po roku 946, po 954 i po 964, bez zachowanej warstwy bielastej drewna i ze wskazaniem na budowę wału w latach osiemdziesiątych X wieku)¹⁷. Brak zabudowy wczesnośredniowiecznej na koronie umocnień i bardzo wysoki poziom ich zalegania (118,7–118,8 m n.p.m.) mogą świadczyć o użytkowaniu tego obwodu obwarowań aż do XIII wieku.

Wał otaczający okrągły mur płaszczowy wzmocniony był w partii stropowej płaszczem ciemnoszarej tłustej gliny. O tego typu nawarstwieniach, także związanych z naprawą drewniano-ziemnych umocnień, wspomina się również w odniesieniu do fortyfikacji znajdujących się w południowej części grodu (ryc. 7, wykopy I–III¹⁸). Nie jest pewne, czy należy je łączyć z jedną akcją budowlaną¹⁹, lecz podobieństwo w sposobie renowacji wałów pozwala sądzić, że ich odnowa była zsynchronizowana z przebudową zamku.

Około roku 1200, niewykluczone, że jeszcze za czasów Bolesława Wysokiego lub w początkach panowania jego syna, Henryka Brodatego, zamek został powiększony o kolejne budowle. Najpewniej właśnie wówczas na wschodnim krańcu mniejszego grodu (lub

Ryc. 6. Wrocław, Ostrów Tumski, widok wału z X w. (przebudowany w XI w.), rok 2019; fot. M. Caban.

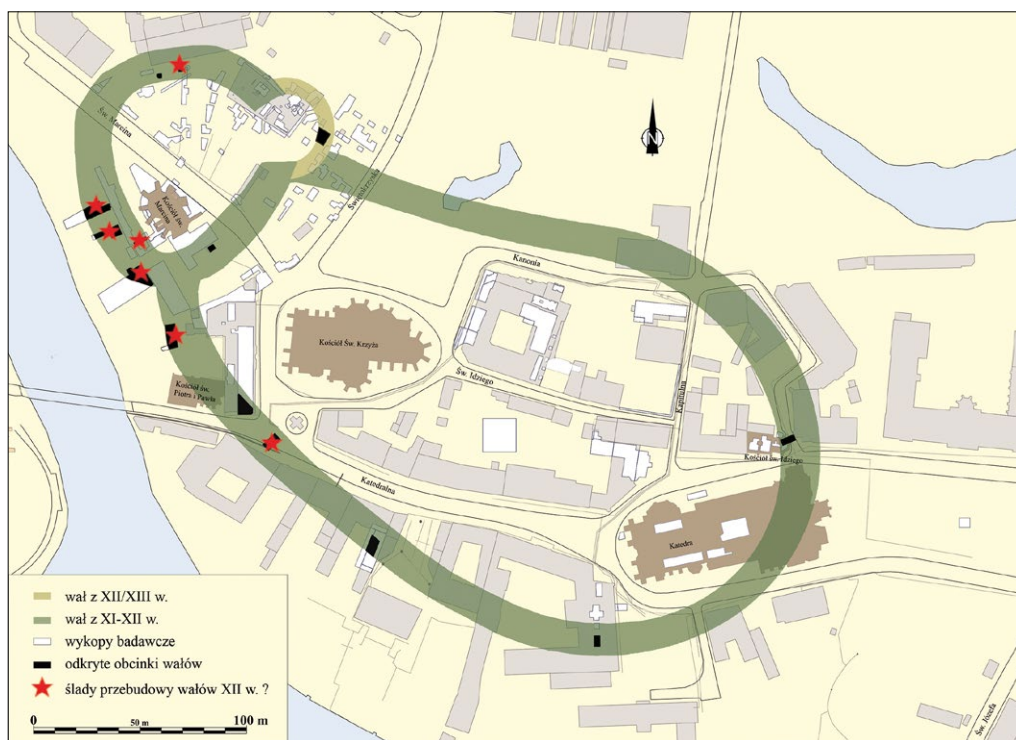
Fig. 6 Wrocław, Ostrów Tumski, view of the rampart from the tenth century (rebuilt in the eleventh century), 2019; photo by M. Caban.

Ryc. 5. Wrocław, Ostrów Tumski: a – rekonstrukcja wieży i wału okalającego wieżę (według M. Chorowska, *Zamek książęcy*, il. 5a), b – rekonstrukcja wieży, budynku mieszkalnego z piecami i wałów; oprac. M. Krzywka.

Fig. 5. Wrocław, Ostrów Tumski: a – reconstruction of the tower and the rampart surrounding the tower (as featured in M. Chorowska, *Zamek książęcy*, ill. 5a), b – reconstruction of the tower, residential building with ovens and ramparts; by M. Krzywka.

Further interventions in the course of the ramparts were connected with the reconstruction of the Romanesque castle. Probably still in the twelfth century, the octadecagonal building fell into ruin. Perhaps it was connected with a conflict between Mieszko Tanglefoot and Bolesław the Tall, which forced the latter to leave Silesia temporarily in the years 1177–1179.¹⁵ One cannot also exclude a more prosaic reason, that the tower was consumed by fire, which could be evidenced by burnt elements discovered in a secondary deposit. The renovation of the castle took place in the fourth quarter of the twelfth century, during the reign of Bolesław the Tall. The damaged octadecagon was then surrounded from the east, and possibly from the north, by a curtain wall, extending the outline of the rebuilt tower. The entire layout corresponded closely with the line of ramparts completed at that time, which is confirmed by the course of this section of the ramparts, strictly following the new brick construction. It can be assumed that the wooden-earthen ramparts were adjusted to the shape of the castle.¹⁶ Probably, their distal section was connected with the old line of fortifications of the

Ryc. 7. Wrocław, Ostrów Tumski, drewniano-ziemne umocnienia grodu w XII w. i początkach XIII w.; oprac. A. Pankiewicz 2021.

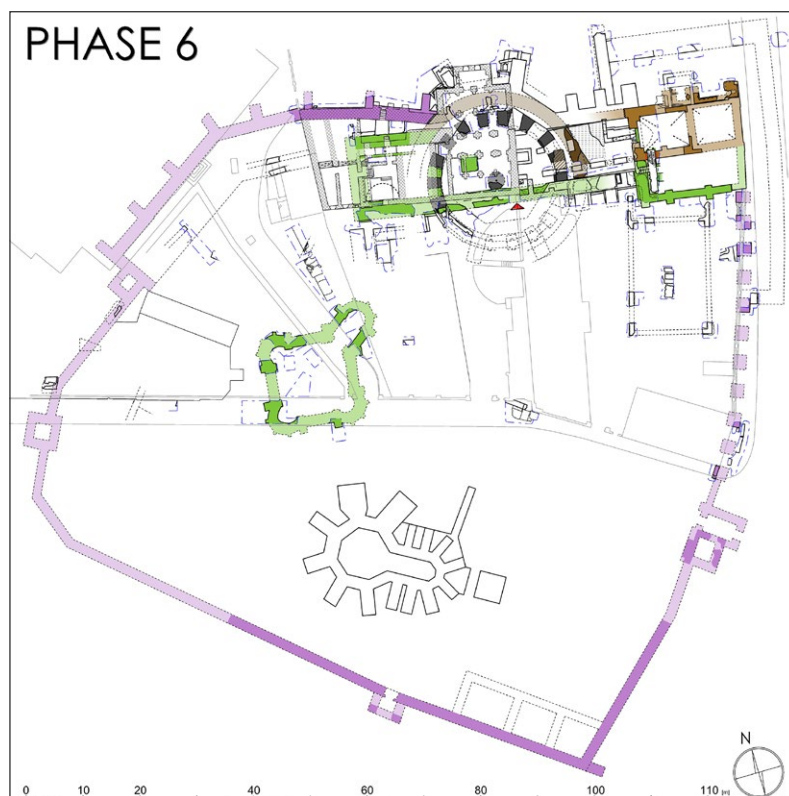
Fig. 7. Wrocław, Ostrów Tumski, wooden and earthen fortifications of the fortified settlement in the twelfth century and early thirteenth century; compiled by A. Pankiewicz 2021.

raczej na zachodnim krańcu większego grodu-podgrodzia) został wzniesiony rozległy budynek mieszkalny na planie prostokąta. O mieszkalnej funkcji, realizowanej w nim przez dłuższy czas, świadczy obecność relikwów trzech pieców typu hypocaustum, starszego i młodszego typu, odkrytych wraz z fundamentem komina pod większą izbą tego domu²⁰. Nowa budowla również była wpasowana w istniejące tu niegdyś umocnienia drewniano-ziemne. W trakcie badań wykopaliskowych ław fundamentowych stwierdzono, że postawiono je na warstwach nasypowych wczesnośredniowiecznego grodu²¹. Północna część budynku została dość szybko przebudowana i wyodrębniono z niej wieżę znajdującą się w północno-wschodnim narożniku założenia. Wzniesiono ją całkowicie poza obszarem zamku, choć zapewne na dawnych wałach grodowych i ich rozsypisku. Wraz ze wspomnianym budynkiem z piecami jest przykładem zdecydowanego „wylania” się na zewnątrz funkcji zamkowych, zwłaszcza obronnych. Nieco później wieża ta została rozbudowana do znacznych rozmiarów (17x17 m), a jej potężne fundamenty zbudowane w oszalowaniu z drewna²² wskazują na stabilizację warstwami nasypowymi grodu i zamierzoną znaczną wysokość. Na podstawie rozwiązań konstrukcyjnych i analizy C14 epizod ten można datować na pierwsze dekady XIII wieku, czyli najpewniej na okres panowania Henryka Brodatego. Za czasów tego energicznego władcy i kolejnych panujących siedziba książęca na Ostrowie Tumskim nabrała kształtu okazałego pałacu o długości 50 m, w który częściowo wkomponowana była dawna wieża o zarysie 18-boku, a potem owalu. Pałac, rekonstruowany jako założenie

smaller fortified settlement. This line is probably still tenth-century, as evidenced by several dendrochronological dates taken from the deck (!) of the rampart (after 946, after 954 and after 964, without the preserved sapwood layer and indicating the construction of the rampart in the 980s).¹⁷ The lack of early medieval buildings on the crown of the fortification and its very high elevation (118.7–118.8 m above sea level) may indicate that this enclosure was used until the thirteenth century.

The rampart surrounding the circular curtain wall was reinforced in the ceiling part by a layer of dark grey greasy clay. This type of layering, also associated with the repair of wooden-earthen fortifications, is also mentioned in relation to the fortifications located in the southern part of the gord (Fig. 7, excavations I–III).¹⁸ It is not certain whether they should be connected with a single construction action,¹⁹ but the similarity in the way the ramparts were renovated allows us to assume that their renovation was synchronized with the reconstruction of the castle.

Around 1200, possibly during the reign of Bolesław the Tall or early in the reign of his son, Henry the Bearded, the castle was enlarged by other buildings. Most probably then, at the eastern end of the smaller fortified settlement, or rather at the western end of the greater gord-suburbium, a large residential building on a rectangular plan was erected. Its residential function, which was carried out for a longer period of time, is evidenced by the presence of relics of three hypocaust furnaces, of an older and a younger type, discovered together with the foundation of a chimney under the

Ryc. 8. Wrocław, Ostrów Tumski, zabudowa zamku z około 1257, po powiększeniu jego obszaru w kierunku wschodnim i zamianie wałów na mury obronne (według M. Chorowska, *Zamek książęcy*, il. 11).

Fig. 8. Wrocław, Ostrów Tumski, castle buildings from around 1257, after its area was enlarged in the eastern direction and the embankment was replaced by defensive walls (as featured in M. Chorowska, *Zamek książęcy*, ill. 11).

co najmniej dwukondygnacyjne, częściowo podpiwniczone, znajdował się w północnej części grodu i posadowiony był dokładnie na linii dawnego wału.

Śledząc nawiązania owego założenia do starszych, drewniano-ziemnych obwarowań, warto odnotować wyraźną dysproporcję w grubości ścian pałacu. Mur od strony południowej miał 2,7–3 m grubości, podczas gdy od północnej aż 4 m. Różnicę tę tylko częściowo można wyjaśnić tym, że w ścianie północnej umieszczono dodatkowo korytarz z zejściem do piwnicy. Rzeczywistą przyczyną wzniesienia znacznie bardziej solidnego muru od północy może być to, że obszar ten znajdował się już poza obrębem dawnego wału, stanowiącego znakomite podłoże stabilizujące dla murów, a bliżej pierwotnego skraju wyspy tumskiej. Tu jednak budowniczy znaleźli specyficzne rozwiązanie, które choć trochę pomagało wzmocnić grunt z owej mniej pewnej strony. W wykopie przy północnej ścianie pałacu stwierdzono występowanie jasnej gliny z licznymi smugami zbutwiełego drewna, którą pierwotnie uznano za wał. W toku dalszej eksploracji stało się jasne, że jest to nasyp związany najpewniej właśnie ze wzniesieniem murów pałacowych. Wiele wskazuje zatem na to, że aby wyrównać teren, częściowo splanowano część umocnień i dopiero na takim „sztucznym wale” zbudowano północny odcinek rezydencji.

Za czasów Henryków śląskich: Brodatego lub jego syna Henryka Pobożnego, ufundowano także ośmio-

larger chamber of the house.²⁰ The new building was also fitted into the wooden and earthen fortifications that had once existed here. During the excavation of the footings, it was found that they were placed on the embankment layers of the early medieval fortified settlement.²¹ The northern part of the building was remodeled quite quickly and the tower located in the north-eastern corner of the foundation was separated from it. It was erected completely outside the castle area, although probably on the former fortified settlement ramparts and their remains. Together with the aforementioned building with ovens, it is an example of a definite “outpouring” of castle functions, especially defensive ones. A little later, this tower was extended to a considerable size (17x17 m), and its massive foundations of built-in timber planking²² indicate the stabilization by the embankment layers of the fortified settlement and the intended considerable height. Based on the construction solutions and the C14 analysis, this episode can be dated to the first decades of the thirteenth century, i.e., most probably to the reign of Henry the Bearded. During the reign of this energetic ruler and subsequent reigns, the ducal seat on Ostrów Tumski took on the shape of a magnificent palace, 50 m long, into which the former tower was partly incorporated, with an outline of an octadecagon, and later an oval. The palace, reconstructed as at least a two-story structure with partial basements, was located in the

Ryc. 9. Wrocław, Ostrów Tumski, widok przerezuanych nawarstwień wału po północnej stronie pałacu książęcego, rok 2011; fot. E. Wodejko.

Fig. 9: Wrocław, Ostrów Tumski, a view of the surmounted layering of the rampart on the northern side of the ducal palace, 2011; photo by E. Wodejko.

boczną kaplicę, nieznanego wezwania, z czterema absydami. Usytuowana była ona mniej więcej w środku zamku, pomiędzy wzniesioną już przez Bolesława Wysokiego częścią rezydencjonalną a późniejszym kościołem św. Marcina²³. W przypadku tej budowli zwraca uwagę ciekawy szczegół konstrukcyjny. Kaplica miała dość solidne mury ceglane, o grubości 1,45–1,75 m, co zapewne służyło budowie jej drugiej kondygnacji. Zamiaru tego jednak nie zrealizowano, zmieniając pierwotną koncepcję jej bryły²⁴. Przyczyną tego niepowodzenia budowlanego mogą być oczywiście względy polityczne lub finansowe, ale nie można też wykluczyć rzeczy bardziej prozaicznej – kaplica jako jedna z nielicznych budowli wystawionych w tej części grodu nie stoi na wale, lecz na warstwach osadniczych. Być może podłoże to okazało się zbyt niestabilne i musiano zrezygnować z wyższych murów.

W wieku XIII nastąpiła również wyraźna zmiana relacji elementów murowanych i drewniano-ziemnych. Pierwszym jej symptomem jest wzniesienie rozległego pałacu na linii wałów. Nie ma przy tym przesłanek, że jak jeszcze kilka dekad wcześniej próbowano dopasować tę budowlę do biegu fortyfikacji lub jako skorygować ich przebieg. Podobnie stało się w przypadku

northern part of the fortified settlement and was situated exactly on the line of the former rampart.

Following the references of this establishment to the older, wooden-earth fortifications, it is worth noting a clear disproportion in the thickness of the palace walls. The wall on the southern side was 2.7–3 m thick, while on the northern side it was 4 m thick. This difference can only be partially explained by the fact that in the northern wall there was an additional corridor with a passage to the basement. The real reason for erecting a much more solid wall on the northern side may be the fact that this area was located beyond the former rampart, which provided an excellent stabilizing base for the walls, and closer to the original edge of Ostrów Tumski. However, the builders found a specific solution here, which at least helped to strengthen the ground from this less secure side. In an excavation by the northern wall of the palace, light clay with numerous streaks of decayed wood was found, which was originally considered to be a rampart. In the course of further exploration, it became clear that this was an embankment most probably connected with the erection of the palace walls. Thus, there are many indications that in order to level the terrain, a part of the fortifications was partially planked and only on such an “artificial embankment” the northern section of the residence was built.

During the reign of the Silesian Henrys: the Bearded or his son Henry the Pious, an octagonal chapel of unknown name with four apses was also founded. It was situated more or less in the middle of the castle, between the residential part built by Bolesław the Tall and later St. Martin’s Church. In the case of this building, there is an interesting construction detail. The chapel had quite solid brick walls, 1.45–1.75 m thick, which probably served to build its second story. However, this intention was not realized, changing the original layout of its mass.²⁴ Obviously, the reason for this construction failure may be political or financial, but a more prosaic matter cannot be ruled out either, as the chapel, as one of the few buildings erected in this part of the fortified settlement, does not stand on a rampart, but on the settlement layers. Perhaps this ground proved too unstable and higher walls had to be abandoned.

In the thirteenth century, there was also a clear change in the relation between the masonry and wooden-earth elements. The first symptom of this was the erection of an extensive palace on the line of the ramparts. There is no indication that attempts were made to align this building with the course of the fortifications or somehow correct their course, as was the case only a few decades earlier. The same happened in the case of the palatium of Henry the Bearded in Legnica (dating from the 1320s), which stood on the line of the gord ramparts. In this century we also observe the gradual disintegration of the former fortifications of the castle. To the west of the palace, at the property at 10 Św. Marcina Street, on a rampart rebuilt probably as early as in the twelfth century, a hypocaust

palatium Henryka Brodatego w Legnicy (z lat dwudziestych XIII stulecia), które stało na linii wałów grodowych. W tym stuleciu obserwujemy także stopniowy rozkład dawnych umocnień grodu. Na zachód od pałacu, przy posesji na ul. św. Marcina 10, na wale przebudowywanym zapewne jeszcze w XII wieku, w kolejnym stuleciu wzniesiono piec hypocaustum²⁵. Kres istnienia południowej linii obwarowań wyznacza umieszczenie na wale pieca hutniczo-kowalskiego datowanego na XIII stulecie²⁶. W tym czasie porzucono także fortyfikacje oddzielające gród od strony wschodniej. Pod rokiem 1257 pojawia się wzmianka o odnowieniu umocnień grodu, ale można przypuszczać, że dotyczy ona już wzniesienia murów obronnych²⁷.

Paradoksalnie, inwestycja w ceglane obwarowania zamku nie kończy jednak „romansu” architektury drewniano-ziemnej i murowanej. Po pierwsze, kierując się zasadą tyleż ekonomii, ile logiki, na ogół mury wznoszono niemal dokładnie na linii dawnych wałów. Wyjątkiem jest południowo-wschodni odcinek zamkowego muru z około połowy XIII stulecia, którego nie zbudowano na kulminacji XII-wiecznego wału, jak dotychczas badacze zgodni sądzili, lecz przesunięto go o około 20 m na wschód w stosunku do kulminacji wału z X wieku. Mur ten został posadowiony bezpośrednio na wczesnośredniowiecznych warstwach użytkowych podgrodzia i reliktach drewnianych budynków²⁸.

Po drugie, splantowane już wały nadal służyły jako podłoże dla wszelkich większych inwestycji książęcych. Znakomitym przykładem może być dalsza rozbudowa zamku z czasów Henryka IV Probusa w latach 1270–1290. Władca ten ponownie przebudował pałac, trzymając się linii wałów oraz planu założeń swoich poprzedników. Jeszcze lepszym zilustrowaniem przydatności dawnych fortyfikacji może być inna inwestycja księcia – kaplica św. Marcina. Kościół ten częściowo wzniesiony był na wale, którego korpus odsłonięto po północno-zachodniej stronie świątyni²⁹. Ten fragment fortyfikacji można datować na schyłek X stulecia, a czas jego rozbiórki przypadałby na lata trzydzieste (?) XI wieku³⁰. Kontynuację, najpewniej tego samego wału, odsłonięto przy ścianie północnej kaplicy – tym razem był to fragment lica z wiązaniem hakowym, niewchodzący już pod fundamenty³¹. Brzeg tego wału biegł zatem po północno-wschodniej stronie budowli. Co ciekawe, właśnie w tym miejscu mury przypór są najgrubsze – do 6 m, podczas gdy w innych partiach budowli mają one grubość od 2,30 do 3,40 m³². Można domniemywać, że jedną z przyczyn asymetrii przypór jest właśnie ów skłon wału, destabilizujący tę część konstrukcji.

Obręb grodu większego

Zupełnie inaczej toczyły się losy wałów otaczających środkową i wschodnią część wyspy tumskiej. Część zjawisk wspólnych dla obu członów grodu można zaobserwować tylko na obszarze, gdzie obwarowania obu członów łączyły się, czyli w pobliżu przeprawy na wyspę, między dzisiejszą ul. Katedralną a św. Mar-

furnace was erected in the next century.²⁵ The existence of the southern line of fortifications comes to an end with the placement of the thirteenth-century metallurgical furnace on the rampart.²⁶ At that time also the fortifications separating the castle from the eastern side were abandoned. In 1257 there is a reference to the renewal of the fortifications of the castle, but it can be assumed that it concerns the erection of the defensive walls.²⁷

Paradoxically, the investment in brick castle fortifications did not end the “love affair” between the wooden-earthen and brick architecture. First of all, following the principle of economics as much as logic, generally, the walls were erected almost exactly on the line of the former ramparts. One exception is a southeastern section of the castle wall from around the middle of the thirteenth century, which was not built on the culmination of the twelfth-century rampart, as researchers agreed previously, but was moved about 20 m eastwards in relation to the culmination of the tenth-century rampart. This wall was placed directly on top of the early medieval layers of the craft settlement and the relics of wooden buildings.²⁸

Secondly, the already leveled ramparts continued to serve as an excellent base for all major ducal projects. One excellent example is the further expansion of the castle under Henry IV Probus in the years 1270–1290. This ruler remodeled the palace again, following the line of the ramparts and the plan of his predecessors. Another of the duke’s projects, St. Martin’s Chapel, may be an even better illustration of the usefulness of the old fortifications. This church was partially built on a rampart, the body of which was exposed on the north-western side of the building.²⁹ This fragment of the fortification can be dated to the end of the tenth century, and the time of its demolition would be in the 1030s (?).³⁰ A continuation, probably the same rampart, was uncovered by the northern wall of the chapel—this time it was a fragment of the face with a hook tie, no longer reaching under the foundations.³¹ The bank of this shaft ran along the north-eastern side of the building. Interestingly, it is here that the walls of the buttresses are thickest—up to 6 m, while in other parts of the building they are 2.30 to 3.40 m thick.³² It can be assumed that one of the reasons for the asymmetry of the buttresses is the slope of the rampart, destabilizing this part of the construction.

Larger part of the gord

The fate of the ramparts surrounding the central and eastern parts of Ostrów Tumski was completely different. Some phenomena common to both parts of the gord can only be observed in the area where the fortifications of both parts joined, i.e., near the crossing to the island between today’s Katedralna and Św. Marcina streets. In trench IV and in the survey at Katedralna Street clay layers were found on the ramparts,³³ similar to those identified in several places in the western

cina. Na tych odcinkach, w wykopie IV oraz sondażu przy ul. Katedralnej, na wałach stwierdzono obecność płaszczy glinianych³³, analogicznych do rozpoznanych w kilku miejscach członu zachodniego, a wiązanych być może z renowacją zamku i obwarowań w okresie schyłku panowania Bolesława Wysokiego.

Odnowy takiej nie dokonano natomiast na pozostałych odcinkach umocnień; przeciwnie, niektóre ich partie rozebrano właśnie w XII wieku. Świadczyć może o tym zabudowa mieszkalna z drugiej połowy tegoż stulecia, znajdująca się już na koronie wału przy dzisiejszej ul. Katedralnej 9. Nie można wykluczyć celowego podpalenia konstrukcji, co miałoby ułatwić ich demontaż³⁴. Na rozbiórkę, przynajmniej częściową, umocnień grodu większego pośrednio wskazuje też nagromadzenie w XII-wiecznych warstwach wtórnie użytego drewna pochodzącego z X stulecia³⁵.

W połowie XII wieku, za czasów biskupa Waltera z Malonne, zaczęto wznosić nową, romańską katedrę³⁶. Ponieważ wał obronny przebiegał gdzieś w tych rejonach, kusząca jest perspektywa powiązania rozbiórki wałów w południowej części wyspy tumskiej z działaniami przedsięwziętymi przez biskupa. Nic jednak nie wskazuje na to, aby obwód umocnień pod katedrą został uszkodzony przez budowlę romańską. Żaden z badaczy prowadzących tam prace nie wspominał o odkryciu, a tym bardziej niwelacji struktur obronnych w jej obrębie³⁷. Większość rekonstrukcji umocnień z Ostrowa Tumskiego zakłada natomiast, że biegły one pod prezbiterium dzisiejszej, gotyckiej bryły kościoła. Pierwsza fala budowy, z lat 1244–1274³⁸, wyznacza zatem *terminus ante quem* zaprzestania użytkowania wałów, nastąpiło to jednak zapewne wcześniej.

Kolejnego przykładu przed połową XIII wieku dostarcza historia innego pobliskiego obiektu – kościoła św. Idziego. Obecna świątynia była łączona z osobą kanonika Wiktora, co pozwoliło datować jej powstanie na lata dwudzieste XIII stulecia³⁹. Podobnie jak w przypadku katedry prezbiterium kościoła oparte było na wale, który zatem już wówczas nie istniał. Nie ma też przesłanek na temat innego przebiegu fortyfikacji w tym rejonie.

Ostatnią budowlą grodu większego, usytuowaną na linii dawnych umocnień, jest pałac biskupi (obecnie siedziba Papieskiego Wydziału Teologicznego). Czas jego powstania przypada na drugą ćwierć XIII wieku⁴⁰. Nie ma natomiast przesłanek, by stwierdzić, że na dawnych fortyfikacjach wzniesiono kościół Świętego Krzyża. Wprawdzie niektóre rekonstrukcje grodu zakładały przebieg urządzeń obronnych także na tej przestrzeni, ale dotychczasowe badania archeologiczne tego nie potwierdziły⁴¹. Przy okazji warto zwrócić uwagę na stosunki własnościowe. Kościół Świętego Krzyża został ufundowany przez Henryka Probusa w geście pojednania po sporze z biskupem wrocławskim Tomaszem II. Trudno sobie wyobrazić, by ten specyficzny „dar” książę ułokował na gruntach swojego niedawnego oponenta politycznego. Można raczej przypuszczać, że budowa kościoła rozpoczęła się na jego włościach,

section, and possibly connected with the renovation of the castle and its fortifications at the end of the reign of Boleslaw the Tall.

However, the rest of the fortifications were not renovated; on the contrary, some parts were demolished in the twelfth century. This is evidenced by residential buildings from the second half of that century, which can be found on the crown of the rampart at today's 9 Katedralna Street. It cannot be ruled out that the structures were intentionally set on fire in order to facilitate their dismantling.³⁴ The accumulation of tenth-century wood in the twelfth-century layers also indirectly suggests that the fortifications of the greater fortified settlement were dismantled, at least partially.³⁵

In the mid-twelfth century, under Bishop Walter of Malonne, a new Romanesque cathedral began to be erected.³⁶ Since the defensive ramparts ran somewhere in these parts, it is tempting to link the demolition of the ramparts in the southern part of Ostrów Tumski with the actions of the enterprising bishop. However, there is no indication that the perimeter of the fortifications under the cathedral was damaged by the Romanesque building. None of the researchers working there mentioned the discovery, let alone the levelling of the defensive structures within it.³⁷ Most reconstructions of the fortifications on Ostrów Tumski assume instead that they ran under the chancel of the present-day Gothic church. The first wave of buildings, dating from 1244–1274,³⁸ therefore marks the *terminus ante quem* of the cessation of use of the ramparts, but this probably occurred earlier.

Another example before the middle of the thirteenth century is provided by the history of another nearby building—St. Giles' Church. The present church was connected with the person of canon Wiktor, which made it possible to date its origin to the 1220s.³⁹ Similarly to the cathedral, the presbytery of the church was based on a rampart, which therefore no longer existed. There are also no indications that the fortifications in this area were built differently.

The last building of the greater gord, situated on the line of the former fortifications, is the bishop's palace (now the seat of the Pontifical Faculty of Theology). It was built in the second quarter of the thirteenth century.⁴⁰ However, there are no indications that the Church of the Holy Cross was erected on the former fortifications. Admittedly, some reconstructions of the fortified settlement assumed the course of the defensive equipment also in this space, but so far archaeological research has not confirmed this.⁴¹ However, it is worth noting the ownership relations. The Church of the Holy Cross was founded by Henryk Probus as a gesture of reconciliation after a dispute with Tomasz II, Bishop of Wrocław. It is hard to imagine that the prince located this specific “gift” on the land of his recent political opponent. Rather, it can be assumed that the construction of the church began on his property, possibly on the border of the ecclesial estates.⁴² Unexpectedly, defensive constructions come to the rescue. It is worth noting that in the twelfth

ewentualnie na granicy posiadłości kościelnych⁴². Nieoczekiwanie z pomocą interpretacyjną przychodzą tu konstrukcje obronne. Warto bowiem odnotować, że w XII wieku wały naprawiono w obrębie grodu mniejszego oraz właśnie przy wejściu na wyspę w zasięgu do kościoła Świętego Krzyża.

Podsumowanie

Ten krótki przegląd nie stanowi oczywiście swoistej „wylizanki” budowli, które w całości lub częściowo posadowiono na dawnych wałach grodu, ma jedynie uzmysłowić, jak bardzo to zjawisko było powszechne. Widzimy przynajmniej dwie przyczyny tak częstej lokalizacji budowli murowanych na starszych fortyfikacjach drewniano-ziemnych, obie czysto pragmatyczne. Po pierwsze, w ciasno zabudowanym grodzie brakowało miejsca na nowe inwestycje, a rozbiórka wałów stwarzała przestrzeń dla realizacji zamysłów książąt i biskupów. Drugi aspekt był równie ważny. Dawne wały stanowiły doskonały podkład budowlany, nawet dla monumentalnych założeń Ostrowa Tumskiego. Widoczne jest to zwłaszcza w sposobie konstrukcji murów, które były oparte częściowo na nasypach umocnień, a częściowo na innych nawarstwieniach.

Długofalowe przemiany w murowanej zabudowie obronnej i sakralno-rezydencjonalnej są także niemal symbolicznym odzwierciedleniem dziejów grodu w schyłkowym okresie jego świetności. Zapewne już po połowie XII wieku wały grodu większego, przynajmniej w pewnej części, popadły w ruinę, natomiast fortyfikacje na obszarze książęcym oraz przy wejściu na wyspę były systematycznie odnawiane. Zdaje się to świadczyć o ugruntowaniu postulowanego przez większość badaczy podziału grodu na część książęcą i późniejszą biskupią, co znajduje potwierdzenie w źródłach XIII-wiecznych⁴³. Dopiero w XIII stuleciu przestrzeń zajęta przez umocnienia grodu sukcesywnie przeznaczano pod zabudowę, aż do zupełnego porzucenia tej formy umocnień i zastąpienia ich murami w połowie XIII wieku.

Artykuł zrealizowany w ramach projektu *Rozwój ośrodków centralnych państwa Piastów od X do XII wieku na przykładzie wrocławskiego Ostrowa Tumskiego*, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie umowy UMO-2017/27/B/HS3/00554.

Publikacja częściowo finansowana ze środków programu *Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza*.

century the ramparts were repaired within the smaller castle and at the very entrance to the island in the reach of the Church of the Holy Cross.

Conclusion

This short review does not, of course, constitute a specific “enumeration” of buildings that were entirely or partially erected on the former ramparts of the gord; it is only meant to show how common this phenomenon was. We can see at least two reasons for such a frequent location of masonry buildings on older wooden-earthen fortifications, both purely pragmatic. Firstly, in a tightly built gord, there was not enough space for new developments, and the demolition of the ramparts created space for the implementation of the intentions of princes and bishops. The second aspect was equally important. The old ramparts were a perfect base for construction, even for the monumental structures of Ostrow Tumski. This can be seen especially in the construction of walls, which were based partly on the embankments of fortifications and partly on other layers.

Long-term transformations of the brick defensive and religious-residential buildings are also an almost symbolic reflection of the history of the gord in its final period of glory. Probably already after the middle of the twelfth century the ramparts of the greater gord, at least in some part, fell into ruin, while the fortifications in the ducal area and at the entrance to the island were systematically renovated. This seems to prove that the division of the castle into the prince’s part and the later bishop’s part, postulated by most researchers, was well established, which is confirmed by thirteenth-century sources.⁴³ It was only in the thirteenth century that the space occupied by the settlement’s fortifications was gradually allocated for buildings until this form of fortification was completely abandoned and replaced by walls in the middle of the thirteenth century.

This article was realized as a part of the project entitled *The development of central centres of the Piast state from the 10th to the 12th century on the example of Ostrow Tumski in Wrocław*, financed from the funds of the National Science Centre granted under the contract UMO-2017/27/B/HS3/00554.

Publication of this article [in open access] was financially supported by the Excellence Initiative - Research University (IDUB) programme for the University of Wrocław.

Bibliografia / References

Źródła / Sources

Koniarek Łukasz, Limisiewicz Aleksander, Rzeźnik Paweł, „Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie wczesnośredniowiecznego grodu i zamku piastowskiego na Ostrowie Tumski

we Wrocławiu, przy ul. św. Marcina 10, w związku z wymianą sieci kanalizacyjnej”, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (dalej WUOZ) we Wrocławiu, Wrocław 1997.

Krąpiec Marek, „Wyniki analizy dendrochronologicz-

- nej próbek drewna z Wrocławia”, mps w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Kraków 2021.
- Wodejko Eryk, Chorowska Małgorzata, „Sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w związku z inwestycją: Zagospodarowanie terenu położonego przy ulicy św. Marcina we Wrocławiu wraz z wykonaniem oświetlenia terenu i kanalizacji deszczowej” – etap II, mps w Archiwum WUOZ we Wrocławiu 2020.
- Wodejko Eryk, Krzywka Maciej, Chorowska Małgorzata, „Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na dz. nr 10 AM-27 przy ul. św. Marcina 12 we Wrocławiu w związku z przebudową i rozbudową budynku klasztornego Sióstr Szkolnych de Notre Dame”, mps w Archiwum WUOZ we Wrocławiu 2012.
- Opracowania / Secondary sources**
- Boháčová Ivana, *Počátky budování přemyslovenského státu a jeho centra – synchronizace výpovědi archeologických pramenů a její interpretace*, „Archaeologia historica” 2013, t. 38 (1).
- Bykowski Karol, Konczewska Małgorzata, Konczewski Paweł, Lasota Czesław, Paternoga Marcin, Piekalski Jerzy, Rzeźnik Paweł, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 a Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2004, t. 46.
- Chorowska Małgorzata, *Jeszcze raz o kaplicy św. Marcina na zamku piastowskim we Wrocławiu*, [w:] *Cum gratia et amicitia: studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. Dagmara Adamska, Krystian Chrzan, Aleksandra Pankiewicz, Wrocław 2017.
- Chorowska Małgorzata, *Kaplica czy wieża?: interpretacja najstarszych relikwów zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań z lat 2011/2012 oraz analogii europejskich*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, t. 1, red. Klaudia Stala, Kraków 2013.
- Chorowska Małgorzata, *Wrocławskie pałace śląskich Henryków – najmłodsze palatia na terenie Polski?*, [w:] *Gemma gemmarum: studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, cz. 2, red. Artur Róžański, Poznań 2017.
- Chorowska Małgorzata, *Zamek książęcy na Ostrowie Tumskim – komentarz do planszy*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, z. 13: Wrocław, cz. 2, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2017.
- Chorowska Małgorzata, Bartz Wojciech, Caban Mariusz, Wodejko Eryk, *The Piast castle on Ostrów Tumski island in Wrocław*, „Archaeologia Historica Polona” 2020, t. 28.
- Czapliński Kazimierz, Gawron Krzysztof, *O technikach wykonywania ceglanych konstrukcji murowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Conservation News” 2009, vol. 26.
- Dyomin Mykola, Ivashko Yulia, *Research, preservation and restoration of wooden churches in Ukraine*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, vol. 61.
- Kadłuczka Andrzej, *Przekształcenia przestrzenne rejonu Rynku Głównego w Krakowie we wczesnym średniowieczu (do końca XI wieku) w świetle ostatnich badań*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2007, nr 21.
- Kaźmierczyk Józef, *Ku początkom Wrocławia, cz. 1: Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI wieku*, Wrocław 1991.
- Kaźmierczyk Józef, *Rekonstrukcja ciągu wału obronnego grodu z XI w. na wyspie tumskiej we Wrocławiu oraz przeprawy przez Odrę na Wyspę Piasek*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1993, t. 34.
- Kitliński Bogdan, Limisiewicz Aleksander, *Z ratowniczych badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim przy ul. Katedralnej 9 we Wrocławiu w 1999 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 43.
- Kozaczewska-Golasz Hanna, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009.
- Kozaczewski Tadeusz, *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1972, t. 17, z. 2.
- Kóćka Wojciech, *Wrocław. Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w roku 1951*, „Przegląd Zachodni” 1952, t. 7, nr 5–8.
- Kóćka Wojciech, Ostrowska Elżbieta, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1955, t. 3.
- Kóćka-Krenz Hanna, *Początki monumentalnej architektury świeckiej na grodzie poznańskim*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, Materiały z sesji naukowej Gniezno, 20–21 listopada 2003, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno 2004.
- Krapiec Marek, Piekalski Jerzy, *Dendrochronology vs. dating of complex stratigraphic sequences The example of medieval Wrocław*, „Archeologicke rozhledy” 2019, t. 71/2.
- Małachowicz Edmund, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1993.
- Małachowicz Edmund, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2012.
- Małachowicz Edmund, Lasota Czesław, *Opactwo św. Marcina na zamku wrocławskim na Ostrowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1989, t. 34, z. 1–2.
- Mika Norbert, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013.
- Moździoch Sławomir, *Nowe dane do zagadnienia socjotopografii piastowskich grodów kasztelańskich w X–XII wieku na przykładzie Wrocławia i Bytomia Odrzańskiego na Śląsku*, [w:] *Osadnictwo i architektura na ziemiach polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. Andrzej Buko, Zygmunt Świechowski, Warszawa 2000, s. 331–354.

- Moździoch Sławomir, *Wrocław – Ostrów Tumski in the Early Middle Ages*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 2004.
- Nechvátal Bořivoj, *K středověkému opevnění Vyšehradu*, „*Archaeologia historica*” 2011, t. 36 (1).
- Ostrowska Elżbieta, *Dalsze wyniki badań na terenie wrocławskiego grodu w 1961 roku*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 1964, t. 16.
- Ostrowska Elżbieta, *Wykopiska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu w 1959 r.*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 1961, t. 13.
- Pankiewicz Aleksandra, *Stan badań nad konstrukcjami obronnymi wrocławskiego Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego*, red. Aleksander Limisiewicz, Aleksandra Pankiewicz, „*In pago Silensi, Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne*” 2015, t. 1.
- Pianowski Zbigniew, *Wawel około roku 1250*, „*Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*” 2007, t. 21.
- Żurek Adam, *Summum Wratislaviense*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 2006, t. 61 (1).

- ¹ A. Pankiewicz, *Stan badań nad konstrukcjami obronnymi wrocławskiego Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego*, red. A. Limisiewicz, A. Pankiewicz, „*In pago Silensi, Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne*” 2015, t. 1, s. 13–32, tam dalsza lit.
- ² E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1993, passim; M. Chorowska *Zamek książęcy na Ostrowie Tumskim – komentarz do planszy*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, z. 13: Wrocław, cz. 2, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2017, s. 42
- ³ E. Małachowicz, op. cit., s. 6–11, ryc. 2, 3.
- ⁴ A. Kadłuczka, *Przekształcenia przestrzenne rejonu Rynku Głównego w Krakowie we wczesnym średniowieczu (do końca XI wieku) w świetle ostatnich badań*, „*Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*” (dalej: „WK”) 2007, vol. 21, s. 6–7; Z. Pianowski, *Wawel około roku 1250*, „WK” 2007, t. 21, s. 11–14; H. Kóčka-Krenz, *Początki monumentalnej architektury świeckiej na grodzie poznańskim*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, Materiały z sesji naukowej Gniezno, 20–21 listopada 2003, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2004, s. 81; B. Nechvátal, *K středověkému opevnění Vyšehradu*, „*Archaeologia historica*” 2011, t. 36 (1), s. 193–221; I. Boháčová, *Počátky budování přemyslovského státu a jeho centra – synchronizace výpovědi archeologických pramenů a její interpretace*, „*Archaeologia historica*” 2013, t. 38 (1), s. 10–18.
- ⁵ K. Czapliński, K. Gawron, *O technikach wykonywania ceglanych konstrukcji murowanych/ The techniques of erection of brick masonry constructions*, „WK” 2009, vol. 26, pp. 218–223; M. Dyomin, Y. Ivashko, *Research, preservation and restoration of wooden churches in Ukraine*, „WK” 2020, t. 61, s. 85–90.
- ⁶ Na temat datowania za pomocą dendrochronologii zob.: M. Krąpiec, J. Piekalski, *Dendrochronology vs. dating of complex stratigraphic sequences The example of medieval Wrocław*, „*Archeologické rozhledy*” 2019, t. 71 (2), s. 309–326. Odniesienie do warsztatów budowlanych i datowania C14 zob.: M. Chorowska et al., *The Piast castle on Ostrów Tumski island in Wrocław*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2020, t. 28, passim.
- ⁷ W. Kóčka, E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949–1951*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*” 1955, s. 274–275, tabl. 63–64; J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia*, cz. 1: *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI wieku*, Wrocław 1991, s. 117–45, ryc. 5, 6; E. Małachowicz, op. cit., s. 5–11, ryc. 2; S. Moździoch, *Nowe dane do zagadnienia socjotopografii piastowskich grodów kaszelańskich w X–XII wieku na przykładzie Wrocławia i Bytomia Odrzańskiego na Śląsku*, [w:] *Osadnictwo i architektura na ziemiach polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, ryc. 4; A. Żurek, *Summum Wratislaviense*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 2006.
- ⁸ E. Małachowicz, op. cit., s. 33–34, ryc. 23–26.
- ⁹ M. Chorowska, *Kaplica czy wieża?: interpretacja najstarszych reliktów zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań z lat 2011/2012 oraz analogii europejskich*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, t. 1, red. K. Stala, Kraków 2013.
- ¹⁰ E. Małachowicz, op. cit., s. 33–34, ryc. 23–26.
- ¹¹ M. Chorowska et al., op. cit.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ E. Małachowicz, op. cit., ryc. 23; E. Wodejko et al., „*Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na dz. nr 10 AM-27 przy ul. św. Marcina 12 we Wrocławiu w związku z przebudową i rozbudową budynku klasztoru Siostr Szkolnych de Notre Dame*”, mps w Archiwum WUOZ, Wrocław 2012.
- ¹⁴ Ł. Koniarek et al., „*Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie wczesnośredniowiecznego grodu i zamku piastowskiego na Ostrowie Tumski we Wrocławiu, przy ul. św. Marcina 10, w związku z wymianą sieci kanalizacyjnej, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu*”, Wrocław 1997.
- ¹⁵ N. Milka, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicy władcy Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013, s. 127–131.
- ¹⁶ M. Chorowska, *Zamek książęcy*, s. 42, tabl. 6; eadem, *Wrocławskie pałace śląskich Henryków – najmłodsze palatia na terenie Polski?*, [w:] *Gemma gemmarum: studia dedykowane Profesor Hannie Kóčke-Krenz*, cz. 2, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 934–948, il. 3, 5–7.
- ¹⁷ M. Krąpiec, „*Wyniki analizy dendrochronologicznej próbek drewna z Wrocławia*” 2021, mps w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- ¹⁸ W. Kóčka, *Wrocław*, [w:] *Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w roku 1951*, „*Przegląd Zachodni*” 1952, t. 7, nr 5–8, s. 343–344; W. Kóčka, E. Ostrowska, op. cit., s. 272–274.
- ¹⁹ Wątpliwości budzi tu brak precyzyjnych podstaw datowania warstwy ilastej we wszystkich wymienionych kontekstach. Przykładowo, w wykopach I–II Wojciecha Kóčki i Elżbiety Ostrowskiej umocnienie wału gliną datowano na XI w. (W. Kóčka, E. Ostrowska, op. cit., s. 272–274). Chronologię tę należy jednak przesunąć na następne stulecie. Wydaje się bowiem, że te odcinki wału wzniesiono, nie jak

- przewidywali badacze, w X w., lecz dopiero w XI stuleciu (por. S. Moździoch, op. cit., s. 331–333, 338–339, ryc. 4).
- ²⁰ E. Małachowicz, op. cit., s. 70–75, ryc. 64.
- ²¹ E. Małachowicz, Cz. Lasota, *Opactwo św. Marcina na zamku wrocławskim na Ostrowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1989, t. 34, z. 1–2, s. 7.
- ²² Były to ławy fundamentowe o grubości ok. 2 m i wysokości ponad 3,2 m, bardzo wysoko zachowane w stosunku do obecnego poziomu terenu. Zbudowano je w oszalowaniu z szerokich poziomych desek mocowanych do pionowych słupów.
- ²³ E. Małachowicz, op. cit., s. 35–37.
- ²⁴ Ibidem, s. 35–47.
- ²⁵ Ł. Koniarek et al., op. cit. 5–27, fot. 4–14.
- ²⁶ W. Kóčka, E. Ostrowska, op. cit., s. 272–274; S. Moździoch, op. cit., s. 333.
- ²⁷ M. Chorowska, *Zamek księżęcy*, s. 43.
- ²⁸ E. Wodejko, M. Chorowska, „Sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w związku z inwestycją: Zagospodarowanie terenu położonego przy ulicy św. Marcina we Wrocławiu wraz z wykonaniem oświetlenia terenu i kanalizacji deszczowej – etap II”, mps w Archiwum WUOZ, Wrocław 2020.
- ²⁹ E. Ostrowska, *Dalsze wyniki badań na terenie wrocławskiego grodu w 1961 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1964, t. 16, s. 229–230, ryc. 4.
- ³⁰ S. Moździoch, op. cit., s. 335–339.
- ³¹ E. Ostrowska, *Wykopiska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu w 1959 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1961, t. 13, s. 186–193, ryc. 8; J. Kaźmierczyk, op. cit., s. 36–37, ryc. 2, 19.
- ³² M. Chorowska, *Jeszcze raz o kaplicy św. Marcina na zamku piastowskim we Wrocławiu*, [w:] *Cum gratia et amicitia: studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska et al., Wrocław 2017, s. 210, ryc. 2.
- ³³ W. Kóčka, op. cit., s. 343–344; W. Kóčka, E. Ostrowska, op. cit., s. 272–274; J. Kaźmierczyk, *Rekonstrukcja ciągu wału obronnego grodu z XI w. na wyspie tumskiej we Wrocławiu oraz przeprawy przez Odrę na Wyspę Piasek*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1993, t. 34, s. 227–236.
- ³⁴ B. Kitliński, A. Limisiewicz, *Z ratowniczych badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim przy ul. Katedralnej 9 we Wrocławiu w 1999 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 43, s. 316–319, ryc. 7–9. Przypuszcza się wprawdzie, że nowa linia wałów została wzniesiona nieco dalej na południe, co powiększałoby obszar grodu, ale nie natrafiono na nią podczas prac ratowniczych prowadzonych w tym rejonie.
- ³⁵ S. Moździoch, op. cit., s. 337; idem, *Wrocław – Ostrów Tumski in the Early Middle Age*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 2004, s. 326; K. Bykowski et al., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2004, t. 46, s. 120.
- ³⁶ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2012, s. 61–67.
- ³⁷ W. Kóčka, E. Ostrowska, op. cit., s. 272, tabl. 68–68; E. Małachowicz, *Katedra wrocławska*, s. 12–13.
- ³⁸ Ibidem.
- ³⁹ T. Kozaczewski, *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1972, t. 17, z. 2, s. 103–133.
- ⁴⁰ H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009, s. 225.
- ⁴¹ A. Pankiewicz 2015, op. cit., s. 20.
- ⁴² Tak też traktowany jest teren pod obecnym kościołem Świętego Krzyża w niektórych rekonstrukcjach grodu, np. J. Kaźmierczyk, *Rekonstrukcja ciągu wału*, ryc. 1.
- ⁴³ A. Żurek, *Summum Wratislaviense*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2006, t. 61 (1), passim.

Streszczenie

Artykuł stanowi studium zależności pomiędzy lokalizacją drewniano-ziemnych wałów i pierwszych budowli murowanych na zamku i podgrodziu wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. Na podstawie konkretnych przypadków prześledzono relację tych dwóch rodzajów budownictwa. Pod uwagę wzięto drugą połowę XII wieku i XIII stulecie, czyli specyficzny czas, w którym w grodach nizinnych stopniowo zaczynają zanikać tradycyjne wały, a pojawia się architektura murowana. W tekście podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy (i w jaki sposób) te dwa nurty budownictwa wspólnie koegzystowały i czy obecność dawnych fortyfikacji była przeszkodą, czy wręcz przeciwnie: czynnikiem stymulującym rozwój zamków, murów i kościołów. W toku dociekań niejako przy okazji wyłoniła się inna, niż dotychczas przypuszczano, rekonstrukcja przebiegu wałów okalających gród główny w XII wieku, czego skutkiem jest również rewizja poglądów na temat wielkości tego grodu, a następnie zamku.

Abstract

This article is a study of the relationship between the location of wooden-earthen ramparts and the first brick buildings of the castle and suburbium of Wrocław's Ostrów Tumski. On the basis of specific cases, the relationship between these two types of architecture is traced. The second half of the twelfth century and the thirteenth century, i.e., a specific period when traditional ramparts gradually disappeared and brick architecture appeared in lowland towns, are taken into consideration. In the text, an attempt is made to answer the question of whether (and in what way) these two types of architecture co-existed and whether the presence of the old fortifications was an obstacle or, on the contrary, a stimulating factor for the development of castles, walls and churches. In the course of the investigation, a different reconstruction of the course of the ramparts surrounding the main castle in the twelfth century emerged, which also resulted in a revision of views on the size of the gord and later the castle.